

6. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. – К. : ВИНТИ, 1964.
7. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии / Д. Миллер. – Х., 1895.
8. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К., 1997.

Анотація

Остапенко Т.О. Сімейне право Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. – Стаття.

Сімейне право Гетьманщини регулювало відносини, що виникли з шлюбу, визначало порядок, умови його укладення, розірвання, встановлювало особисті та майнові відносини подружжя, батьків і дітей, порядок усиновлення. Робиться висновок про розвинений характер шлюбно-сімейного права Гетьманщини в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Ключові слова: шлюб, розлучення, віно, бенкарт, усиновлення.

Summary

Ostapenko T.O. Family Law of the Left-bank Ukraine in the second half XVII – the first half of the XVIII century. – Article.

The family law of Hetmanshchinf regulated relations which arose out of marriage, determined an order, terms of its conclusion, dissolution, set the personal and property relations of the married couples, parents and children, order of adoption. Conclusion is drawn about the developed character family of Hetmanshchinf in the second half XVII to the first half of the XVIII c.

Key words: marriage, divorce, vino, benkart, adoption.

УДК 340.15(470),16/19":344.3

І.Г. Філінюк

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (XVII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Сучасний історичний етап розвитку української держави позначений низкою реформ, що проводяться в різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, культурній тощо. Не оминув цей процес і судову систему країни, яка переживає свою чергову трансформацію. Одним із нововведень останнього періоду стала ліквідація системи військових судів, що викликало неоднозначну реакцію з боку як фахівців-правників, так і рядових громадян. У зв'язку з цим актуальним буде розглянути історичний досвід Російської імперії, у складі якої тривалий час перебували українські землі, щодо організації системи військової юстиції.

Перші згадки про існування військових судів, як особливого виду органів у судовій системі Російської імперії, належать до початку XVII ст. У цей період військова машина Московської держави набувала нових рис – на зміну старій,

заснованій на феодално-дворянському ополченні армії починає поступово приходити армія нового ґатунку – регулярна. Спочатку з'являються стрілецькі та пушкарські військові підрозділи, пізніше починають формуватися полки “иноземного строя”, а вже на початку XVIII ст. основну частку у складі російської армії становлять регулярні військові підрозділи [1, с. 10-13].

Виникнення регулярного війська приводило до появи специфічної категорії людей, які на постійній та професійній основі починають займатися військовою діяльністю, що, у свою чергу, веде до формування окремої сфери суспільних відносин, які підлягали регулюванню та охороні. У державі поступово створюються спеціальні суди, які починають розглядати справи за участі військових. Так, у XVII ст. за вчинені злочини ратники стрілецьких та пушкарських полків, а також особи, що виконували допоміжні функції у війську, мали судитися воєводським судом або призначеним їм судом полкових суддів. Це були, по суті, перші в Росії військові суди, які керувалися у своїй діяльності Уставом ратних, пушкарських і інших справ 1603 р. Слід зазначити, що характерною рисою перших військових судів була тимчасовість їх функціонування, оскільки діяли вони лише в період збору армії й ведення бойових дій. У мирний час, коли основна частина війська розпускалася, потреба в подібних судах відпадала, тож ратники поверталися під юрисдикцію звичайних судів [2]. Звісно, що подібна модель військової юстиції могла бути придатною до виконання поставлених перед нею завдань лише в умовах існування іррегулярної армії, коли правовий статус воїна в умовах мирного часу практично зливався із статусом цивільної особи. Однак із становленням професійної армії з її постійним контингентом, новою системою ієрархічних відносин старі військові суди виявилися малоефективними, що змусило царський уряд вдатися до модернізації військового судоустрою.

Період початку XVIII ст. проходив під впливом реформаторської діяльності російського царя Петра I. Одним із ключових напрямів цієї діяльності було проведення військової реформи, яка мала за мету створити в Росії армію “нової моделі”, що за своїми показниками мала наблизитися до армій наймогутніших європейських держав. Звісно, досягнути поставленої мети було можливо лише за умови комплексного реформування всіх без винятку складових арміїського механізму, у тому числі й військової юстиції.

Створюючи регулярну армію відповідно до європейських зразків, Петро I врахував роль права та судів у підтриманні належної дисципліни та правопорядку в армії, а тому розпорядився підготувати проект військового кодексу. За основу було взято ряд аналогічних кодексів, що існували на той час в арміях європейських держав. Зокрема, на думку П. О. Бобровського, при формуванні “Військового уставу”, що побачив світ у 1716 р., Петро I запозичив принципи та норми “Військового Артикула” короля Густава-Адольфа в редакції 1683 р., а також “закони римського, німецько-імператорського та саксонського військового права” [3, с. 135].

Як окрема складова частина, до цього документа було внесено “Краткое изображение процессов или судебных тяжб”, що містило норми, які визначали

порядок організації системи військової юстиції в країні, та встановлювало порядок розгляду справ у військових судах. Нова система військового судоустрою знайшла своє закріплення в першій главі, що мала промовисту назву “Про суд та суддів”. Нею передбачалося створення двохступінчатої системи військових судів – крігсхертів:

- вищого (генерального) суду, якому були підсудні справи про тяжкі державні злочини, вчинені вищими військовими чинами або військовими частинами;

- нижчого (полкового) суду, якому були підсудні всі офіцери й нижні чини, які вчинили будь-які злочини, окрім тяжких злочинів проти держави [4].

Крім того, для розгляду справ в умовах воєнного часу створювався так званий “скорорешительный” суд. Він був уповноважений розглядати всі справи, що були підсудні полковому суду.

На відміну від колишнього одноосібного суду, новий військовий суд, що його запровадив Петро I, носив колегіальний характер. Згідно зі ст. 6 глави “Про суд та суддів” передбачалося, що полковий та генеральний суди будуть складатися з 13 осіб, а в разі неможливості формування суду в повному складі, ця кількість могла зменшуватися до 7 осіб [4]. Подібний крок був спрямований на підвищення ефективності роботи судових органів, створював передумови для більш об’єктивного розгляду справи та винесення вироку.

Створений у специфічному соціальному середовищі військовий суд не міг не зазнати його впливу, що, у свою чергу, позначилося на внутрішній структурі, принципах діяльності, особовому складі суду. Так, на посаду судді у військових судах призначалися особи з числа вищих кадрових офіцерів російської армії. Зокрема, президентом (або головою) генерального суду ставав фельдмаршал або старший по чину генерал, а асесорами (членами суду) – чотири генерали і два полковники. Полковий суд, відповідно, складався з президента (штаб-офіцера) і двох осіб від кожного обер-офіцерського чину (капітана, поручика й прапорщика) [4]. Крім того, за потребою, до роботи суду могли залучатися і нижчі чини: сержанти, капрали, рядові.

Характерною рисою особового складу військових судів того часу була їх постійна ротація. Згідно з тогочасними правилами офіцер, який призначався на посаду президента чи асесора суду, не звільнявся й від виконання своїх основних службових обов’язків. За таких умов, враховуючи зайнятість частини командного складу та їх відсутність в місцях постійної дислокації, на кожне нове судове засідання доводилося призначати й новий склад суддів.

Постійні зміни в кадровому складі та відсутність як теоретичних правових знань, так і практичного досвіду у сфері здійснення правосуддя не могло не породити ряд серйозних організаційних проблем у діяльності військових судів. Відповідно до норм “Військового уставу”, у судах запроваджувався слідчорозшуковий процес, за якого значна роль у розгляді та вирішенні справи повинна була належати саме суддям. Однак останні, як ми зазначали вище, з об’єктивних причин не були готовими до професійного виконання подібної ролі. З метою вирішення цієї проблеми й був запроваджений інститут аудиторів – професійних

юристів, які приписувалися до відповідних судів. До їхніх обов'язків входило займатися діловодством, а також неухильно стежити за точним дотриманням закону в суді. У разі будь-якого недогляду з боку суду аудитор зобов'язаний був пояснювати членам суду точний зміст законів і правильне їх застосування.

У подальшому, з метою підвищення професійного рівня військових судів, було зроблено ряд кроків у справі організації постійно діючих військових судів із сталим особовим складом. Так, наприклад, у деяких козачих частинах у 1802 р. вже були створені постійні комісії військового суду, а у 1854, 1855 і 1857 рр. царськими указами при судах 13 комендатур було запроваджено посади постійного голови та членів суду, які обиралися з числа важкопоранених під час бойових дій штаб-офіцерів і обер-офіцерів [5, с. 7].

У такому вигляді царські військові суди проіснували до періоду “великих реформ” Олександра II. Заходи з модернізації судової системи та армії Російської імперії, які послідовно проводилися царським урядом починаючи з 60-х рр. XIX ст., не могли не справити свого впливу на систему військової юстиції. У першу чергу, слід було привести армійську юстицію у відповідність до нових демократичних засад судочинства та судоустрою, таких, як: презумпція невинності, попереднє розслідування в кримінальних справах, гласність, усність, змагальність судочинства, гарантії прав обвинуваченого на захист, участь у процесі адвоката, касаційний та апеляційний порядок оскарження справ тощо. Крім того, реформування системи управління армією, під час якого, зокрема, передбачалося вжиття заходів з реорганізації воєнного міністерства та запровадження військових округів, також об'єктивно зумовлювало необхідність перегляду старої системи військового судоустрою.

Як і у разі з іншими реформами, реорганізації системи військової юстиції передувала тривала підготовка. У 1862 р. за наказом російського імператора була створена спеціальна комісія на чолі з ад'ютантом Крижановським, до складу якої увійшли представники армійського та морського відомств. Головним завданням, яке Олександр II поставив перед комісією, було розробка та погодження “основних положень майбутнього військово-карного судочинства” з “основними положеннями нових судових уставів”. Враховуючи специфіку військової сфери, розробникам проекту дозволялося відступати від порядку судочинства, передбаченого новими уставами, однак робити це було потрібно лише в разі крайньої необхідності [6, с. 59].

Результатом роботи комісії стала поява у 1867 р. Військово-судового уставу, зміст якого в цілому відповідав положенням судових уставів 1864 р. Зокрема, у наказі по Військовому відомству № 235 від 27 червня 1867 р. відзначалося: “Государ Імператор, дбаючи про добробут армії, визнав за можливе поширити й на військові суди ті самі принципи гласного й усного судочинства, які запроваджені в судах цивільного відомства” [7, с. 24]. Означений устав, як свідчать, зокрема, закріплені в ньому статті 244-246, поширював свою дію виключно на армійські підрозділи. У зв'язку з цим одночасно з Військово-судовим уставом для флоту був розроблений і прийнятий Військово-морський судовий устав [8].

Поява зазначених уставів не лише внесла серйозні зміни в судовий процес в армії та на флоті, а й привела до докорінної трансформації самої системи військових судів. На зміну старій, двохступеневій моделі приходять нова, триступенева модель судоустрою.

Система армійських судів, заснована відповідно до уставу 1867 р., складалася з полкових, військово-окружних судів та Головного військового суду. Натомість на флоті, за аналогією, утворювалися: екіпажні, військово-морські суди та Головний військово-морський суд.

Звісно, що в межах однієї статті неможливо детально проаналізувати всі питання, пов'язані з організацією та діяльністю новостворених судів, тож слід зупинися лише на декількох ключових моментах: склад, порядок формування, компетенція цих судів.

Полкові суди створювалися в кожній військовій частині і займалися розглядом справ про незначні провини нижчих чинів армії, за які передбачалося покарання у вигляді штрафу до 100 руб. (пізніше ця межа була збільшена до 300 руб.) та короткострокового ув'язнення (до 1 року 4 місяців). Фактично багато в чому юрисдикція полкових судів була подібною до юрисдикції мирових судів. Щодо складу полкового суду, то він носив колегіальний характер: голова суду та два члени, які обиралися з числа кадрових офіцерів відповідних військових частин та виконували свої обов'язки протягом певного строку: голова суду – 1 рік, члени суду – 6 місяців [9, с. 5-6, 107].

Військово-окружні суди діяли в кожному військовому окрузі, яких на початку ХХ ст. в Російській імперії нараховувалося 12. Ці суди займалися розглядом справ, які виходили за межі юрисдикції полкових судів та виступали як апеляційні інстанції, переглядаючи рішення судових установ нижчого рівня. Велика завантаженість і складність питань, що розглядалися у військово-окружних судах, привели до формування двох типів суддів. Перші – постійні члени (голова суду і військові судді), що виконували свої обов'язки на постійній основі й обиралися з числа осіб, які мали юридичну освіту. Другі – тимчасові члени, що призначалися на чотирьохмісячний термін з числа штаб- і обер-офіцерів. У засіданнях військово-окружного суду повинні були брати участь і постійні й тимчасові члени суду [9, с. 8-9]. Таким чином, одночасно забезпечувалося збереження колегіальності суду і додалася проблема кадрового “голоду” підготовлених юристів, яку на той час гостро відчувало військове відомство.

Головний військовий суд був верховним касаційним судом, а також здійснював різноманітні функції у сфері управління та контролю за нижчими військовими судами. Крім того, йому були надані широкі повноваження щодо тлумачення чинних правових норм та розробки нових [10].

Слід зазначити, що в часи гострих соціальних конфліктів, на кшталт революції 1905–1907 рр., система військової юстиції доповнювалася новими елементами. Йдеться, у першу чергу, про сумнозвісні столипінські воєнно-польові суди, що були створені у 1906 р. І хоча проіснували вони не надто тривалий період і вже у 1907 р. були скасовані, проте в зазначений період відігравали велику роль у здійсненні судочинства. Щоправда, основна їхня діяльність пролягала

не стільки у регулюванні відносин всередині армії, скільки за її межами, – більшість підсудних, чії справи розглядали ці суди, були цивільними особами і не мали до армії ніякого відношення [11, с. 49].

Нових структурних змін система військового судустрою зазнала з початком Першої світової війни. Значне зростання чисельності армії внаслідок проведеної мобілізації та розширення юрисдикції військових судів, які почали розглядати справи військовополонених, жителів прифронтових територій тощо, призвело до перевантаження полкових та військово-окружних судів. Необхідність їх розвантаження змусило царський уряд створити нові судові органи, які б змогли перебрати на себе розгляд частини справ. 30 липня 1914 р. був опублікований закон “Про суд у военний час”, відповідно до якого на період воєнного часу запроваджувалися етапні, корпусні та воєнно-польові суди [12, с. 189].

Таким чином, слід відзначити, що протягом XVII – початку XX ст. у російській державі поступово склалася система військових судових органів. Значну роль у становленні військової юстиції відіграли військово-судові реформи Петра I та Олександра II, під час яких була створена нормативно-правова база діяльності військових судів.

Література

1. Керсновский А. А. История русской армии : в 4 т. / А. А. Керсновский. – М. : Голос, 1992. – Т. 1. – 250 с.
2. Липко В. К истории военных судов : [Электронный ресурс] / В. Липко, Н. Петухов, А. Толкаченко. – Режим доступа: <http://spbivs.ru/historyinfo/>
3. Бобровский П. Происхождение воинских артикулов и изображения процессов Петра Великого по “Уставу воинскому” 1716 года: Май и июнь / П. Бобровский // Журн. гражданского и уголовного права: Май и июнь. (Изд-е С.-Петербург. Юрид. Общества). – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1881. – Кн. 3. – 280 с.
4. Устав воинский 30 марта 1716 года // Полн. собр. законов Российской Империи. – Т. V, № 3006.
5. Первухин Д. В. Организация и деятельность полковых судов в Вооруженных Силах России с 1867 по 1921 год : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Д. В. Первухин. – М., 2000. – 17 с.
6. Шагаев В. А. Разработка проекта реформирования военно-судебного законодательства в 60-е годы XIX века / В. А. Шагаев // Известие Тульского гос. ун-та. (Серия “Актуальные проблемы юридических наук”). – 2006. – Вып. 16.
7. Военно-судебный устав (XXIV кн. Св. Воен. Постан. 1869 года): Разъясненный : а) Мотивами, на которых он основан, и б) решениями Главного Военного Суда по 1 Сентября 1878 года, и дополненный: всеми позднейшими узаконениями, с разъяснением их также по мотивам, приказами по военному ведомству и циркулярами Главного Шт. / сост. Н. Мартынов. – 4-е изд. – Варшава : Типография Ивана Котти, 1879. – 372 с.
8. Военно-морской судебный устав. – СПб. : Типография Морского мин-ва, 1867. – 178 с.
9. Швейковский В. А. Устав Военно-судебный / В. А. Швейковский. – СПб. : Законоведение, 1914. – 1270 с.
10. Поляков В. О военных судах в царской России : [Электронный ресурс] / В. Поляков. – Режим доступа: http://www.movs.ru/about/zar_istor.php
11. Ярмиш О. Н. Судові органи Царської Росії в період імперіалізму (1900 – 1917 рр.) / О. Н. Ярмиш. – К., 1991. – 87 с.
12. Сборник важнейших законоположений и распоряжений, действующих с июля 1914 по 1 января 1916 г. – Пг. : Военная типография императрицы Екатерины Великой, 1916. – 525 с.

Анотація

Філінюк І. Г. Становлення та розвиток інституту військових судів у Російській імперії (XVII – початок XX ст.). – Стаття.

Стаття присвячена історії становлення та розвитку військових судів у Російській імперії наприкінці XVII – на початку XX ст. Підкреслюється значення військово-судових реформ Петра I та Олександра II у створенні нормативно-правової бази діяльності військових судів. Аналізується внутрішня структура, принципи діяльності, особовий склад військових судів, запроваджених у досліджуваний період.

Ключові слова: військові суди, Російська імперія, військово-судова реформа, Військовий устав 1716 р., Військово-судовий устав 1867 р.

Summary

Filinyuk I. G. Becoming and Development of Institute of Martial Courts in the Russian Empire (XVII – beginning XX century). – Article.

The article is devoted history of becoming and development of martial courts in the Russian empire at the end of XVII – at the beginning of XX century. Importance of military-judicial reforms of Peter I and Alexander II in creation of normatively legal base of activity of martial courts. An underlying structure, principles of activity, personnel of martial courts of inculcated, is analysed in a probed period.

Key words: martial courts, Russian empire, military-judicial reform, Military regulation of 1716, Military-court statut of 1867.

УДК 340.15(477.8+436),17”

Н.В. Єфремова

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Після першого поділу Польщі між Австрією, Прусією і Росією у 1772 р. до Австрійської монархії відійшла Східна Галичина та південно-східні регіони Польщі, а після третього – Холмщина й Підляшшя. Волинь відійшла до Російської імперії. Із захоплених Австрією територій у 1773 р. штучно було утворено окрему адміністративну територію під назвою “Konigreich Galizien und Lodomerien”. Внаслідок використання різних перекладів цієї назви сьогодні в науковому обігу зберігається декілька її варіантів, це: 1) “Королівство Галіції і Володимирії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським” та 2) “Королівство Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським та князівствами Освенцима і Затора”. Термін “Лодомерія” є латинізованою назвою Волині. Паралельно з цією назвою використовували термін “Галіція” (Galicia) або “Галичина”. Згодом назва “Галичина” вживалась здебільшого щодо її Східної (від річки Сян. – Н. Є.) частини, заселеної переважно